

УДК 81'276.1:82.09"15/19"

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-04

К. Л. Діса

Національний університет «Києво-Могилянська Академія»

**ПИТАННЯ МОВИ МІСТА ЯК ПРЕДМЕТ УВАГИ ПОДОРОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ:  
ВІД КІНЦЯ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ ДО ЗЛАМУ XIX–XX СТ.**

*У статті розглянуто мовний аспект подорожньої літератури. Мова не завжди була предметом уваги мандрівників, але від XVIII ст. на цьому аспекті подорожсей зосереджуються дедалі більше як мандрівники, так і укладачі путівників. На кількох доволі відомих прикладах подорожніх записок та путівників авторка аналізує особливості використання мови в містах під час подорожсей до інших країн: коли й чому це стало актуальне, про які міські практики ми можемо дізнатися з таких джерел, які слова та фрази рекомендували туристам для того, щоб спілкуватися в іноземних містах.*

**Ключові слова:** історія подорожсей, подорожні записки, путівники, місто, комунікація.

*В статье рассматривается языковой аспект литературы о путешествиях. Язык не всегда был предметом внимания путешественников, но с XVIII в. этому аспекту уделяют все больше внимания как сами путешественники, так и составители путеводителей. На нескольких довольно известных примерах автор анализирует особенности использования языка в городах во время путешествий в чужие страны: когда и почему это стало актуальным, про какие городские практики мы можем узнать из таких источников, какие слова и фразы рекомендовались туристам для общения в иностранных городах.*

**Ключевые слова:** история путешествий, путевые записки, путеводители, город, коммуникация.

*The article is focused on the aspect of communication in travel literature. Language and communication have not always constituted subject of travelers' interest but since the 18<sup>th</sup> century travelers and guidebooks' editors pay more attention to this framework. Examining some well-known sources, the author analyses specifics associated with the use of language in cities while travelling in foreign countries: When and why did it become relevant? About which urban practices can we learn from these sources? What kind of words and phrases did guidebooks recommend tourists to use in foreign cities?*

**Key words:** travel history, travel literature, guidebooks, city, communication.

Відколи люди почали фіксувати свої враження про подорожі до чужих земель на письмі, ми можемо багато дізнатися про одні аспекти їхніх мандрівок і майже нічого – про інші. Наприклад, з подорожніх записок ранньомодерної доби (принаймні до XVII ст.) ми багато дізнаємося про особливості міської забудови, звичаї місцевого населення, ставлення до жінок, релігію, систему влади й особливості харчування. Однак автори подорожніх записок замовчують інші речі, зокрема, не завжди зрозуміло, як саме вони подорожують, хто супроводжує їх, як вони розв'язують фінансові питання, і головне – абсолютно не зрозуміло, як вони долають мовний бар'єр і дають собі раду зі спілкуванням, особливо, якщо виїжджають за межі Європи [13, с. 214]. Хоча подекуди, подорожуючи до багатонаціональних і мультикультурних міст, як-от Константинополя, мандрівники не можуть утриматися від коментарів про багато мов, які воничують на вулицях, і від порівнянь цих міст з Вавилонським стовпотворінням [5, с. 47-48]. Проте на цьому їхній

інтерес до мовного питання вичерпується.

У цій розвідці я звернуся до проблеми мови, яка поставала перед авторами подорожніх записок та путівників від кінця ранньомодерної доби (XVIII ст.) до зламу XIX–XX ст. Я спробую відповісти на такі запитання: коли мова стає предметом обговорення подорожньої літератури? На які аспекти комунікації в містах чужих країн звертають увагу автори подорожніх записок та путівників? Коли і у зв'язку з чим до путівників починають додавати словники-розмовники і які слова, на думку укладачів, можуть знадобитися мандрівникам та туристам?

Будь-який мандрівник як у минулому, так і тепер, вирушаючи в подорож до чужої країни, переймається численними тривогами, зокрема проблемою комунікації. Однак варто пам'ятати, що подорожі в домодерні часи майже ніколи не були пов'язані з розвагою та приємним дозвіллям. Вони були тривалі, некомфортні, пов'язані з багатьма обмеженнями і головне – небезпеками. Тому в подорож здебільшого вирушали ті, хто не мав іншого вибору. За таких умов, як можна припустити, мовна проблема не була найнагальніша, і з непрямих свідчень дізнаємося, що люди, які тривалий час були в мандрівках (купці, посли, місіонери та ін.) рано чи пізно засвоювали чужу мову.

Ситуація змінюється у XVIII ст., коли подорожі стають трохи комфортніші, чому сприяли незначні технічні вдосконалення транспорту, доріг, але передусім те, щовздовж доріг виникла інфраструктура заїздів і поштових станцій, завдяки чому, зокрема, деякі шляхи стали безпечніші, тож у подорожі вирушає більше людей і поширенішим типом подорожі стає подорож для розваги.

У XVIII ст. автори подорожніх записок починають багато рефлексувати щодо мови комунікації, можливих проблем і способів, як їх розв'язати. Звісно, найгостріше питання комунікації поставало під час подорожей до позаєвропейських земель. Мабуть, найвідоміший приклад долаття мовного бар'єра – згадки про цю проблему в записках капітана Джеймса Кука, саме виживання учасників експедиції якого залежало від того, наскільки вони могли порозумітися з місцевим населенням: показати свої добрі наміри, попросити про допомогу в поповненні запасів прісної води й харчів. Перебуваючи на Таїті та інших островах Тихого океану, капітан Кук укладає невеличкий словник засвоєних слів місцевих мов [12, с. 227–228]. Серед них бачимо передусім ті слова, які можна пояснити, якщо просто вказати на деякий предмет чи частину предмета: частини тіла, їжа, назви тварин, рослин, предметів побуту, а вже потім і значно менше зазначено прикметників дієслів (до того ж найпростіші: *розуміти*, *іти*, *їсти*, *пити*, *спати* і, що прикметно, *красти*). Вочевидь, учасникам експедиції Кука не йшлося про спілкування в умовах міста – їхній приклад є одним з найекстремальніших випадків пошуку спільної мови в максимально наближених до природи умовах, і наводжу я його радше для контрасту з наступними прикладами.

Ще один надзвичайно відомий приклад, до якого варто звернутися, – славетна «Історія мого життя» Джакомо Казанови, написана на стику мемуарів і подорожніх записок. На відміну від мандрівників попередніх століть, Казанова приділяє багато уваги мові. Освічений, жвавий, допитливий авантюрист, Казанова, вочевидь, отримував задоволення від спілкування, нових знайомств і завдяки цьому розвинув дуже гарне мовне чуття: він вловлював специфічні регіональні вимови знайомих йому мов, міг розрізнити за звучанням деякі іноземні мови. Одним з найпоказовіших прикладів того, як активний мандрівник рефлексував щодо мовного питання в умовах «екзотичніших» міст, є спогади Казанови про перебування в Росії 1765 р. [9, том 5, розділи XIX–XX]<sup>1</sup>. Хоча рідною мовою Казанови була італійська, під час подорожей він здебільшого послуговувався французькою, тогочасною *lingua franca*, французькою ж він написав і свої мемуари. Тож щоразу, коли під час

<sup>1</sup> В аналізі я послуговуюся повним англійським перекладом мемуарів, доступним онлайн на сторінці Project Gutenberg.

подорожей до екзотичних земель йому трапляються люди, які можуть спілкуватися французькою, він тішиться з цієї нагоди й зазначає це, як-от під час перебування в Ризі, коли спілкується з князем Біроном, який «надзвичайно добре говорить французькою» [9].

Казанова, вочевидь, не прагнув вивчати російську мову, оскільки візит його мав конкретну мету (спробувати продати імператриці ідею лотереї) і не тривав надто довго. Однак продовж цієї подорожі він навчився розрізняти російську мову й схоплювати деякі слова. Наприклад, зупинившись на ночівлю десь на шляху з Копор'я до Петербурга, Казанова прислухається до місцевого говору, який, каже він, не нагадує російський, і додає, що він взагалі, мабуть, не споріднений з жодною іншою мовою (цей регіон становив частину Інгерманландії й до початку століття належав Швеції, тож, найпевніше, йшлося про східний діалект фінської мови). Потім Казанова кілька разів вставляє в текст окремі російські слова, але далі цього у вивченні непотрібної йому мови він не заходить. Навіть придбавши собі місцеву «служницю» – дівчину, яка сподобалась йому й батько якої погодився продати її Казанові, замість засвоїти місцеву мову, щоб мати можливість спілкуватися з нею, він за три місяці навчає її італійської й дуже тішиться, слухаючи її венеційську вимову.

Однак за умов, коли іноземці з різних країн були звичною частиною населення великих міст Російської імперії XVIII ст., крайньої потреби вивчати російську не було. Наприклад, і в Ризі, і в Петербурзі Казанова знаходить своїх співвітчизників, з якими він міг спілкуватися італійською. А вищі кола Петербурга, уже за першими спостереженнями Казанови, спілкувалися здебільшого німецькою: «мовою, якою тоді я говорив не краще, ніж зараз», тож він мав проблеми, коли намагався висловитися і його слова часто смішили слухачів.

Соціабельність – нова світська релігія освіченого міського середовища XVIII ст. була виражена в різних формах, навіть якщо йдеться про новий на той час урбаністичний центр, як-от Санкт-Петербург. Казанова докладно описує спілкування під час придворного маскараду, і в цьому описі чималу роль відіграє різноманіття мов, які лунають там. Імператриця, яка вважає, що її ніхто не впізнає в маскарадному костюмі, час від часу звертається до тієї чи тієї маски російською мовою. У якийсь момент Казанова помічає маску, одягнену у виразно венеційському стилі, але спершу вирішує звернутися до цієї людини по-французьки. Уже з перших реплік автор з'ясовує, що його співрозмовник венецієць, як і він сам: «Тоді розмовлятимемо венеційською. Ви починайте, а я відповідатиму». З дальшої розмови Казанова розуміє, що його співрозмовник народився не в самій Венеції, адже на позначення «суботи» використовує нетипове для венеційців *Sabo*, а радше *Sabato* [9]. Трохи пізніше на цьому маскарадні він на відстані чує жінку, яка розмовляє паризькою французькою і, підійшовши до неї ближче, впізнає стару паризьку знайому. За Казановою, петербурзьке світське зібрання постає таким собі справжнім багатомовним Вавилоном. Іноземці, приїхавши до Петербурга, гуртуються і спілкуються французькою.

Пізніше Казанова порівнює міське середовище Петербурга з московським, до якого він навідується на короткий час, також звертаючись і до мовного питання. На відміну від космополітичної столиці, Москва, за його спостереженнями, традиційніша і тут без знання російської чи німецької мандрівникові непереливки, саме тому Казанові доводиться винаймати на час цієї мандрівки франкомовного гіда.

Як бачимо на прикладі записок Казанови, використання мов у міському середовищі під час подорожей у XVIII ст. стало інтегральною частиною рефлексій мандрівника. Хоча, звісно, не всі автори записок аж так ретельно, як Казанова, звертали увагу на цей аспект. Вочевидь, не для всіх це було актуальне. Наприклад, німецький лікар Оттон фон Гун, який залишив подорожні записки про свою поїздку Малоросією 1805 року, лише кілька разів згадує про мовні проблеми. З його викладу (який він оригінально вів німецькою мовою і який для публікації переклали російською) не дуже зрозуміло, яку мову він використовує під час подорожі: чи вистачає йому німецької й він щоразу знаходить собі співрозмовників і гідів, які знають цю мову, чи він знає бодай основи російської. Принаймні щоразу, коли Гун

зустрічає своїх співвітчизників-німців, він щиро радіє з цього навіть подекуди зауважує на особливостях вимови, як-от у німецькій колонії в Білих Межах: «Я постучал в окно. *Wer da?* (кто тут?) спросили меня верхне-саксонским наречием» [8, ч. 2, с. 32].

Ще одним важливим джерелом, щоб розуміти особливості мовного аспекту подорожей до іноземних міст, є кишенькові розмовники кількома європейськими мовами (наприклад, англійською, французькою, німецькою, італійською та латиною), які, на думку Антонія Мончака, мандрівники використовували вже з XVII ст. [8, с. 238]. Докладніше ознайомившись з такими кишеньковими словниками й розмовниками, ми можемо краще зрозуміти не лише специфіку використання мови в чужому середовищі, але й типові для деякого періоду міські практики. Наприклад, Мончак зауважує на великій кількості слів, пов'язаних зі стратами та тортурами, що, як він вважає, вказує на зацікавлення тогочасних мандрівників цими видовищами, які можна було відвідати під час візиту до іноземного міста. Так само непогано мандрівник пізнього ранньомодерного часу був підготовлений спілкуватися про свої сексуальні потреби [8, с. 239-240].

У часи розквіту масового туризму й путівникової літератури, що припали на другу половину XIX ст. (більше про особливості цього процесу див. у [1; 2; 10]), видавці – передусімідеться про лідерів цього ринку: британське видавництво Мюррея та німецьке Бедекера, що спеціалізувалися на путівниках, – беруться видавати багатомовні розмовники або ж додають до своїх практичних путівників частину, присвячену місцевій мові.

Найбільший попит мав Бедекерівський чотиримовний словник-розмовник: англійсько-німецько-франко-італійський (кілька разів перевидано). Далі я проаналізую його перше видання 1864 р. Одразу варто зазначити, що за наповненням цей словник дещо нагадує саморобний словник, що його уклав капітан Кук, – тут також надмірно переважають іменники. Слова, необхідні для туриста, розподілені у словнику за тематичними блоками, далі йде секція тематичних запитань, потім – розлогіша секція діалогів і, нарешті, приклади листів і записок. На думку укладачів, першочергово турист мав ознайомитися з назвами чисел, а також з різними словами, пов'язаними з устроєм Всесвіту та Землі. Після цього доволі несподівано йде лексика, пов'язана з навігацією та армією, що, з другого боку, можна пояснити тим, що серед цільової аудиторії розмовника були моряки та військові [7, с. 14-23]. Однак у контексті теми цієї статті мене більше цікавлять слова, пов'язані з містом та міськими практиками (вони, між іншим, у цьому словнику передують словам, пов'язаним із сільською місцевістю).

Що ж, на думку укладачів, могло цікавити туриста в місті? Одразу впадає в очі, що укладачі намагалися дотримуватися певної логіки в послідовності поданих тем, адже спершу вони розміщують слова, що позначають типи міст загалом, потім – їхні структурні одиниці (центр, передмістя, квартали тощо), тоді переходять до споруд (та їхніх частин), які можна побачити в місті. Характерно, що послідовність подання цих споруд зумовлено логікою самих путівників, які в цей час змальовували туристам принади міста, груповані в певні категорії. Тож можна помітити, що і слова відповідають цьому порядку: спершу ідуть слова на позначення того, що можна побачити в центрі міста: наприклад, *ратуша, башта, годинник, собор, пам'ятники*, потім – на позначення культових споруд (*церква, монастир* тощо), громадських будівель (*арсенал, пошта, монетний двір, театр*, навіть *школа вершників* тощо) і боговгодних закладів (*лікарня, сиротинець, божевільня, в'язниця* тощо). Завершують секцію слова, пов'язані з містом корисною для туриста лексикою, потрібною, щоб орієнтуватися в місті (*вулиця, площа, ринок, міст, набережна* тощо) і назвами магазинів та закладів щоденного користування (*аптека, книгарня, кав'ярня, готель, пивниця* тощо) [7, с. 50-53].

Розмовник також містить секцію запитань, які можуть стати у пригоді під час перебування туриста в місті. З якими діями і практиками пов'язані ці запитання? Специфіку цих запитань великою мірою зумовлено тим, що їхні укладачі працювали на видавництво путівників. Тож не дивно, що більшість запитань пов'язана з відвідуванням тих чи тих

пам'яток чи культурних закладів. Озброєний Бедкерівським розмовником турист міг запитати, наприклад, чи є в місті варта уваги колекція картин, які будівлі тут «найелегантніші», які церкви мають найвидатніші зразки архітектури, скульптури чи живопису [7, с. 192-193]. Путівники, вочевидь, претендували на те, щоб виховувати добрий смак у своїх читачів [2, с. 47-50], вирізняючи місця, які варто було відвідати передусім і оцінюючи вартісність тієї чи тієї культурної пам'ятки (знаменита Бедкерівська «зіркова система»). Як бачимо, ця тенденція наявна навіть у розмовниках. Не останню роль у рекомендаціях Бедкерівських путівників посідають театри, тому нас не здивує ціла секція запитань, присвячених відвіданню театру: *чи є в місті гарний театр?; чи сьогодні ввечері показують якусь хорошу п'єсу?; як купити квитки?; чи добра трупа?; чи добрий оркестр?; нарешті, що варто одягнути в театр?* [7, с. 193-194]. Лише після цих «культурно насичених запитань» йдуть тривіальніші запитання, які стануть у пригоді будь-якому туристу, що відвідує нове місто: *як дістатися кудись?; де повернути?; яким шляхом ліпше піти?* Остання порція запитань, з одного боку, може видатися несподіваною, але, з другого, цілком очікувана. На думку укладачів розмовника, для туриста так само важливо, як відвідати культурні заклади та знайти потрібну адресу в місті, було знайти, де помитися. Кілька останніх запитань стосуються саме відвідання місць, де можна помитися (*bathing establishment, Badehaus, bains, bagni*) і одним із важливих запитань є *«Чи достатньо вони безпечні?»* і тут, звісно ж, ідеться про гігієнічну безпеку [7, с. 196-197]. Такі запитання очікувані, бо з другої половини XIX ст. путівники так само, як медичний і державний дискурси, переймаються питаннями особистої гігієни, тому в секціях про корисну інформацію обов'язково зазначено місця в місті, де турист може помитися [1, с. 90]. Повертаючись до розмовника, зауважимо, що серед відокремлених від ситуацій «у місті» групе запитання, пов'язані з доволі міськими практиками, як-от пошуком житла на купівлю.

Якщо проаналізувати пропоновані розмовником діалоги, то можемо помітити, що багато діалогів стосується подорожей, але кілька діалогів присвячені ситуаціям, які очікують на туриста в міському середовищі. Перша така ситуація, якій присвячені доволі розлогі діалоги, – це спілкування з пралею, до якого також додано чималий список назв випраних речей, які можуть згадувати в рахунку [7, с. 268-269]. Наявність цих діалогів я також схильна пов'язувати з новими вимогами гігієни й догляду за чистотою.

Варто зауважити, що завдяки своїм розмовникам Бедкерівські путівники могли зекономити місце на розділах, присвячених місцевим мовам, даючи посилання на вже видані розмовники (передусім ідеться про згаданий чотиримовний розмовник, але видавництво також мало окремих розмовників російської мови). Якщо ж йшлося про менш затребувані мови, наприклад, про польську чи про фінську, тоді укладачі надавали перелік необхідних туристу слів, який займав не більше ніж півсторінки [11, с. 2, 20].

Якщо, порівнюючи, подивимося на путівники не менш славетного тогочасного видавця путівникової літератури Мюррея, побачимо розлогіші секції, присвячені місцевим мовам, які містять не лише інструкції щодо читання, а й кілька сторінок переліку слів і діалогів, що, звісно, можна пояснити тим, що не було власних словників. Словникова частина не вирізнялася оригінальністю. Наприклад, у словнику, уміщеному до путівника по Росії, Польщі та Фінляндії 1868 року, бачимо все те ж засилля іменників: від назв людей (починаючи з *імператорай* закінчуючи *водовозом* та *іноземцем*), назв місць та їхніх частин (зокрема в містах), їжі та кухонного начиння, гігієнічних засобів – усе це завершують довільним переліком слів, які, певне, могли стати у пригоді під час подорожі (*дишло, сокира, мотузка*). Після надзвичайно стислого переліку прикметників (який буквально вичерпано словами *великий, маленький, новий, старий і гарний*) ідуть фрази, які чомусь називають «діалоги» [6, с. 36]. Тут ми не знайдемо вишуканих формулювань Бедкерівського чотиримовного розмовника, немає й натяків на відвідання якихось культурних закладів. Переважна більшість фраз – це накази (*стій!, пішов!, додому!, чисти!, суши!, дай мило!*). Запитання здебільшого стосуються пошуку потрібного місця чи напрямку. У відповідь на

отриману інформацію рекомендують вживати фрази: «Дам на водку» і «Не дам на водку» [6, с. 38]. Заради справедливості варто сказати, що майже такий самий перелік слів і фраз знаходимо в секції про польську мову, включно з обіцянкою чи, навпаки, незгодою дати грошей на горілку [6, с. 348].

Насамкінець варто зауважити, що питання мови міста значно рідше постає в путівниках по містах Російської імперії, виданих місцевими авторами та видавництвами. Наприклад, з усіх путівників по Києву середини XIX–початку XX ст. питання специфічної мови деяких місцевих мешканців розглядає у своєму путівнику лише Богуславський, який на початку путівника пише: «Поражает каждого приезжего, в особенности из столицы и центральных губерний, киевский говор, – какая-то нелепая помесь польского и еврейского языков с малороссийским. Самые чудовищные ударения, родительный падеж, вместо винительного: «дай мне ножа», «сам» – в смысле один, «тудою», «сюдою», вместо туда, сюда, скучаю за тобой – на каждом шагу, даже в устах интеллигентных лиц» [4, с. 9-10].

Підсумовуючи, можемо сказати, що згадки про використання мови в міському середовищі під час подорожей від кінця XVII ст. до початку XX ст. зазнали своєрідної еволюції. Спершу мова для європейських мандрівників є нібито прозорою непомітна, вони здебільшого не помічають цього аспекту подорожей, проте з XVIII ст. мові приділяють у своїх записках усе більше уваги, завдяки цьому ми нібито починаємо «чути» міста того часу, як-от з яскравого опису мовного середовища Санкт-Петербурга в записках Казанови перед нами постає образ багатомовного Вавилона. Видавці путівників до іноземних міст (Бедекер, Мюррей) уже з 1860-х рр. приділяють мовам велику увагу. Проте, на жаль, розмовники для туристів відтворюють не реальні міські практики мандрівників, а радше «ідеальний тип практик» туристів, якими їх уявляли та намагалися сконструювати укладачі путівників.

### Література

1. Диса К. Образ современного міста у путівниках по Києву межі XIX–XX ст. / Катерина Диса // Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX–середини XX ст. / Під редакцією О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк. – Київ: Дух і літера, 2016. – С. 82-96.
2. Диса К. Путівник як дзеркало смаку: Естетичні судження на сторінках київських путівників зламів XIX–XX ст. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2017. – Том 194. – С. 47-59.
3. Поверхностныя замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года. Сочинения Оттона фон Гуна. Перевод с немецкаго. – Москва: Типография Платона Бекетова, 1806. – 254 с.
4. Спутник по г. Киеву. Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям. Издание VII С. М. Богуславского. – Киев: Типография «Последняя новость», 1912. – 124 с.
5. Dursteler Eric R. Speaking in Tongues: Language and Communication in the Early Modern Mediterranean // Past & Present, No. 217 (November 2012). – Pp. 47-77.
6. Handbook for Travellers in Russia, Poland, and Finland (3d ed.). – London: J. Murray, 1868. – 400 p.
7. Manuel de conversation pour le Voyageur en Quatre Langues. – Coblenz: Karl Baedeker, 1864. – 331 p.
8. Maczak A. Travel in early modern Europe. – Cambridge, 1995. – 357 p.
9. The Memoirs of Jacques Casanova de Seingalt / Translated by Arthur Machen on Project Gutenberg: <https://www.gutenberg.org/files/2981/2981-h/2981-h.htm#linkE2HCH0019>. Відвідано 21.01.2018
10. Parsons N. T. Worth the Detour. A History of the Guidebook / Nicholas T. Parsons. – Thrupp: Sutton Publishing, 2007. – 378 p.
11. Russia with Teheran, Port-Arthur and Peking. – Leipzig: K. Baedeker, 1914. – 590 p.

12. Three voyages of Captain James Cook Round the World. Vol.1. London, Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1821. – 445 p.
13. Whitfield P. Travel: A Literary History. Oxford: The Bodleian Library, 2012. – 303 p.